

oosters en westers bouwen wist te verwerven: Thomas Karsten. Maar dat is een ander verhaal.

De dissertatie van Van Leerdam is interessant, maar niet altijd gemakkelijk toegankelijk. Dat neemt niet weg dat deze studie op wezenlijke punten een bijdrage is aan de architectuurgeschiedenis van Java.

Tessel Pollmann

L. W. M. Wopereis, *De grondslagen en grenzen van overheidsvoorlichting* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Den Haag: Sdu Uitgevers, 1996, 262 blz., f45,-, ISBN 90 12 08324 9).

In dit bestuursrechtelijke proefschrift, waarop hij aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde, stelt de auteur de problematiek aan de orde van de voorlichting die door de overheid eigener beweging of op verzoek wordt verstrekt. Allerlei meer of minder principiële aspecten van informatie-overdracht passeren de revue. Mag de overheid haar eigen beleid met alle beschikbare communicatiemiddelen 'verkopen', desnoods via reclame? Waar liggen de ethische grenzen van opiniebeïnvloeding zoals manipulatie, propaganda en 'educatie'? Anderzijds heeft de burger ook een recht op informatie verworven waardoor de overheid zelfs verplicht kan worden gegevens over haar beleid ter beschikking te stellen. Dat recht wordt inmiddels als een essentieel onderdeel van een democratische samenleving beschouwd. Vanzelfsprekend spelen dus de Wet Openbaarheid van Bestuur (1980, 1992) en haar juridische en praktische werking een grote rol in dit boek.

Wat Wopereis over de 'geschiedenis' (tot 1980) meldt, is maar weinig. Het derde hoofdstuk heeft hij eraan gewijd. Het begint met de laconieke mededeling: 'Tussen 1906 en 1914 werd in de Tweede Kamer een aantal malen aangedrongen op de oprichting van een 'bureau voor persinformatie aan het buitenland' (50). Pas in 1920 is bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken een persreferendaris aangesteld. Daarmee acht de auteur de overheidsvoorlichting — voor het eerst — geïnstitutionaliseerd. Verder bespreekt hij de uitbouw van die soort overheidsvoorlichting vooral aan de hand van de rapporten der staatscommissies die zich daarmee hebben beziggehouden. Mede door hun bemoeienis kwam in het begin van de jaren dertig de 'neutraal' voorlichtende Rijkspersdienst tot stand.

De historicus vraagt zich natuurlijk af waarom 'de geschiedenis van de overheidsvoorlichting' (95) pas tussen uitgerekend 1906 en 1914 aan bod kwam. Gaat men dan niet van een erg enge opvatting van het begrip 'overheidsvoorlichting' uit? Was het geen overheidsvoorlichting toen ons eerste nationale parlement (in 1796) besloot zijn decreten *cum annexis* officieel te doen drukken en erin toestemde dat een particuliere firma zijn handelingen in een *Dagverhaal* den volke bekend maakte? Trouwens, het publiceren van wetten was toen al een oude traditie. De staatsdrukkerij/Sdu, waar dit proefschrift is uitgegeven, had in de Landsdrukkerij al een oudere voorganger (men zie de dissertatie van Maarten Schneider uit 1939). In de loop van de democratische negentiende eeuw werden zelfs ontwerpen van wetboeken door de overheid gedrukt, evenals adviezen en kritische rapporten erover. (En dan zwijg ik nog maar over de overheidsdocumentatie en het archief wezen.) Het is mij niet duidelijk geworden waarom dit soort, op last van de overheid van de pers gerolde voorlichting niet op zijn minst gememoreerd had kunnen worden. Twee aanmerkingen op dit overigens zorgvuldig, maar saai, geproduceerde boek. Een personenindex had niet mogen ontbreken. De titelbeschrijving en alfabetisering der geraadpleegde rapporten (255-262) zijn inconsequent en onoverzichtelijk.

A. H. Huussen jr.

M. J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche anti-oorlog raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995, 196 blz., ISBN 90 01 75720 0).

Met zijn onderzoek naar de Nederlandsche anti-oorlog raad won de Groningse historicus Michael Riemens in 1995 de Wolters-Noordhoff Academieprijs. De prijs, die is ingesteld door de uitgeverij Wolters-Noordhoff en de Rijksuniversiteit Groningen, wordt om de twee jaar uitgereikt voor de beste doctoraalscriptie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het was de eerste keer dat een historicus deze eer te beurt viel.

In de inleidende hoofdstukken schetst de auteur de ontwikkeling van de vredesbeweging vóór de Eerste Wereldoorlog. Ook de Haagse Vredesconferenties en de reacties op de 'verloren vrede' na juni 1914 komen ter sprake. In het neutrale Nederland weet de vredesbeweging zich snel te hervinden; overal in het land ontstaan vredescomités. In oktober 1914 neemt een groep vooraanstaande personen het initiatief tot de oprichting van de Nederlandsche anti-oorlog raad (NAOR). Tot het voorlopige bestuur behoren prominente leden van verschillende politieke partijen en de liberale vredesbeweging. Zij treden allen op persoonlijke titel toe tot de Raad. Het besluit een personencomité te vormen wordt genomen nadat pogingen om te komen tot een federatie van verenigingen mislukten. Nadere informatie over die aanloopfase ontbreekt. Dat roept vragen op vooral omdat enkele maanden eerder, in augustus 1914, reeds een ander samenwerkingsverband was gevormd, de Samenwerkende Arbeidersverenigingen (SAV). Het SAV bestond onder meer uit de Sociaal-Democratische Partij, het Nationaal Arbeidssecretariaat, enkele anarcho-syndicalistische vakbonden en de Internationale antimilitaristische vereniging. Zijn er pogingen gedaan om aansluiting te zoeken bij de SAV of hebben de oprichters van de NAOR deze organisatie zonder meer als te radicaal terzijde geschoven? Ook voor de latere periode zou de verhouding tussen de NAOR en andere groeperingen mijns inziens meer aandacht hebben verdiend. Zo wordt nergens vermeld hoe de Raad reageerde op de coalitie van anti-militaristische organisaties die zich verenigden rond het bekende dienstweigeringsmanifest. De pogingen van de Raad om de verdeeldheid in de vooroorlogse vredesbeweging te doorbreken en samenwerking te bevorderen beperken zich in praktijk dan ook tot groeperingen die tot de liberale stroming behoren. Al spoedig concentreert de Raad zich op een minimumprogramma van eisen ten aanzien van de toekomstige vrede. Om te voorkomen dat een vredesverdrag de kiem van nieuwe oorlogen in zich draagt dienen daarin als voorwaarden onder andere ontwapening en verplichte arbitrage te worden opgenomen. Studiecommissies worden ingesteld om deze beginselen nader uit te werken.

De eerste reacties op de oproep van de NAOR zijn positief. Zowel individuen als organisaties sluiten zich aan en in zo'n 150 gemeenten ontstaan plaatselijke groepen. Naarmate de oorlog langer duurt neemt de groei van het aantal medestanders af. Tastbare resultaten blijven uit, terwijl het samenwerkingsverband op allerlei niveaus scheuren begint te vertonen. Zo zorgt het lidmaatschap van de voorman van de SDAP, J. H. Schaper, binnen zijn partij voor grote interne problemen. Binnen de Algemeen Nederlandsche bond vrede door recht worden bezwaren geopperd tegen de overheersende rol die de NAOR in de propaganda speelt en de organisatiestructuur van de Raad. Ook in het bestuur is sprake van interne verdeeldheid. De aandacht van het bestuur verschuift steeds meer in de richting van het internationale werk. In 1915 richtte een aantal pacifisten uit verschillende landen de Centrale Organisatie voor een duurzamen vrede op. Het bestuur van de NAOR treedt op als woordvoerder van deze organisatie.

In zijn slothoofdstuk noteert Riemens een belangrijk verschil in werkwijze tussen de Nederlandsche anti-oorlog raad en de Centrale organisatie voor een duurzamen vrede. Vanwege de betrokkenheid van organisaties uit de oorlogvoerende landen moest de laatste zich beperken